

BADNJI DAN I BOŽIĆ

Iz knjige „Mit i religija u Srba“ (Veselin Čajkanović)

„Mi Srbi smatramo i držimo da je Božić pravi praznik naš domaći, ama nije crkveni“ – rekao je Vuk Vrčević, kroz usta jednog prostodušnog srpskog sveštenika. I Vuk Vrčević imao je pravo. Božić, onakav kako ga je opisao Njegoš, sa slamom prostrtom ispred ognja, sa badnjacima na ognju prekrštenim, sa puškama, pecivima, guslama, pesmama i zdravicama – taj lepi i mili Božić nije praznik hrišćanski, nego starinski srpski.

U ovom članku biće govora o tom starinskom Božiću, koji je crkva primila kao svoj, dala mu svoje objašnjenje, i nekolicke dosta beznačajne detalje iz hrišćanskog kulta.

Za gozbu koja se o Badnjem večeru obligatno priređuje, vrede naročiti propisi. Na njoj, pre svega, mora učestvovati sva čeljad. Jede se ne sa stola, već sa poda po kome je prostrta slama, ili sa vreće u koju je metnuta slama. Samo se izvesna jela smeju i moraju jesti. Badnjidanski kolač ne seče se nožem, već se lomi rukom. Ne sme se pojesti sve jelo ni popiti sve piće, već se ponešto ostavlja, preko noć, na onome mestu sa koga se večeralo. O Badnjem večeru, isto tako i o prvom i drugom danu Božića, sofru se ne diže, niti se đubre izbacuje. Večera biva praćena naročitim magičnim radnjama, magičnim zabranama, i molitvama. Svi ti propisi jasno kazuju da badnjidanska večera ima religijski karakter.

Od jela mora se spremi tucan pasulj, od koga se jedna kašika čuva za Krstovdan. Isto tako, neizostavni su i orasi, koji se jedu sami ili sa medom, ili se meću u pitu ili rezance. Za večerom mora biti i „božićnog“ meda, koji se posle čuva kao lek. Najzad, u nekim krajevima (npr. u okolini Banjaluke, i u Banatu) obavezno je i jedenje ribe.

Sva ova jela imaju mrtvački karakter, i stoje u vezi sa donjim ili

„onim“ svetom. Pasulj i bob, od kojih su indoevropski narodi poznavali nekolike vrste, imao je, oduvek, važnu ulogu u kultu mrtvih kod svih Indoevropljana. On se davao kao hrana pokojnim precima. O rimskim zadušnicama, lemurijama, bacao je domaćin dušama pokojnika pasulj, da bi ih zaštitio i odagnao od kuće. Pasulj koji padne sa trepeze – verovali su stari Grci – ne treba dizati, jer je to (po jednom objašnjenju koje nam je sačuvao Aristotelo) hrana za kakvu dušu koja je tu u blizini. To je po svoj prilici bio razlog što su Pitagora i orfičari zabranjivali jedenje pasulja: „Ako jedeš pasulj, isto je kao da si pojeo glavu svoga oca“. Naš narod upotrebljava pasulj i bob pri gatanju, a svi predmeti koji se pri gatanju upotrebljavaju, stoje u kakvoj bilo vezi sa donjim svetom.

Sa ovim svetom stoji u vezi i orah, voćka i plod. Po verovanju našeg naroda, na orahu se skupljaju veštice (npr. na čuvenom orahu kod Molovina u Sremu, o kome govori Vuk Karadžić), a veštice su sigurno htonični (podzemni) demoni. Ovakvo verovanje, međutim, nije ograničeno samo na naš narod. Današnji Talijani veruju da se pod jednim izvesnim orahom u Beneventu skupljaju veštice iz cele Italije. Po Talmudu, na svakoj orahovoj grani ima devet lista, i na svakom listu sedi đavo. Iz Neronovog groba ponikao je orah, i na njemu su živeli đavoli: orah je posečen i bačen u Tibar (tada su, što je takođe karakteristično, navalili na nj gavranovi!), i na mestu gde se nalazio, „da bi se taj kraj oslobodio od demona“, podignuta je, godine 1099, crkva. U sicilijanskim basmama pozivaju se u pomoć „đavoli koji žive na orasima“ („diavuli di nuci“).

U Lakoniji i Meseniji postojao je Artemidin kult, koji je bio vezan za orah. O tome kultu pričala se legenda kako je Artemidina sveštenica pretvorena u orahovo drvo, a devojke, „karijatide“ (grčki karion = orah), koje su tu igrale kolo (i takođe pripadale Artemidinom kultu), „pobegle su na orah pa tu i ostale“ (tj. takođe se pretvorile u orah); za Artemidu, međutim, znamo da je prvobitno bila boginja smrti i donjega sveta. Naš narod veruje „da je orah drvo veštica i zlih du-

hova“; ko pod njim zaspi, izgubiće snagu; ko poseče orahovo drvo ispred svoje kuće, moraće uskoro umreti; mlad čovek ne treba da sadi orah, jer će umreti čim drvo dostigne debljinu njegovoga vrata. Pošto je orah, očividno, drvo donjega sveta i zlih demona, možemo samo očekivati da njegov plod služi kao hrana tim podzemnim demonima. I doista je tako. Rimski mladoženja, kad je uvodio mladu u svoju kuću, bacao je pred pragom orahe, da bi nahranio i odobrovoljio podzemne demone, duše predaka, koje se nalaze pod pragom. Za vreme epidemije čume (koja se zamišlja kao žena – naziva se, npr., eufemistički „tetka“ – i koja je, kao i svi demoni bolesti, htonični demon), ostavljaju naši seljaci na tavanu za nju, da bi je odobrovoljili, vodu, sapun, češalj, i orahe.

Med je takođe jelo koje se kod Grka i Rimljana, Indijaca, Slovena i uopšte Indoevropljana, daje dušama pokojnika, i uopšte demonima donjega sveta. On ne sme da izostane iz daće i uopšte pomena mrtvih; upor. npr. naš običaj da se na daći služi rakija pomešana sa medom, a o slavi (koja je u stvari podušje precima!) koljivo koje takođe može biti s medom pomešano.

Što se tiče ribe, i ona stoji u izvesnoj vezi sa donjim svetom. Dovoljno je, na primer, podsetiti na ritualno jedenje ribe u raznim misterijama, na ribu kao simbol na grobovima, hrišćanskim i paganskim, ili kao ukras na vazama i peharima, koje su mnogi od sredozemnih naroda stavljali u grobove, pored mrtvacu. Kod mnogih naroda, riba je simbol duše: u njoj je inkarniran duh predaka; otud je npr. kod Misiraca, i drugih naroda kod kojih je inače zabranjeno jedenje ribe, dopušteno to o zadušnicama.

Već iz ovoga što smo rekli jasno je kakav cilj ima badnjidanska večera. Pošto se na njoj smeju i moraju jesti samo izvesna jela, koja imaju jasan htonični karakter, jasno je da je ona u stvari gozba, čast mrtvima, onako isto kao što je daća ili pomana čast mrtvima. I doista, između badnjidanske gozbe i daće, između propisa o Badnjem večeru i propisa o zadušnicama, postoji tolika sličnost i unutrašnja srod-

nost da se svi ovi običaji moraju uvrstati u jednu kategoriju.

Na daći, pre svega, mora učestvovati sva čeljad, i večeru ne sme niko prekidati kad hoće, već se svi dižu u jedan mah; međutim, isti ovakvi propisi važe, bar u istočnim i jugoistočnim krajevima našega naroda, i za gozbu o Badnjem večeru. Duše pokojnika, i htonični demoni uopšte, plaše se gvožđa (gvozdenim mašicama, npr., teraju se zmijske, za koje znamo da su podzemni demoni; gvozdenim nožem rasteruju se oblaci s gradom, odnosno duše utopljenika koje te oblake vode, itd.), pa je otuda gvožđe u mrtvačkom kultu zabranjeno: pokrov, npr., ne seče se nožem, već oštrim kamenom; i nigde se ne ušiva (svakako zato da ne bi došao u dodir sa iglom, koja je od čelika ili gvožđa); pogača, na daći, ne seče se nožem, već se lomi.

Međutim, mi znamo da je upotreba gvožđa zabranjena i preko Božića: postoji strog propis da se još na Badnji dan moraju skloniti vatralj, noževi, kašike, i vezati verige; badnjidanski kolač, kao i pogača na daći, ne sme se seći nožem, već se lomi rukom. Zašto ti propisi? Očevidno zato što je nama cilj da o Badnjem večeru skupimo duše pokojnika, pa zbog toga sklanjamo sve čega se one plaše. „Dok se mrtvac iz kuće ne iznese, kuća se ne čisti“ (Milićević, Život Srba seljaka); i o Božiću se, kao što znamo, ne sme čistiti kuća dva ili tri dana. Zašto? Zato da se ne bi počistale duše. Duše se, doista, mogu „počistiti“ metlom. Stari Grci, kad bi zadušnice bile završene, čistili bi kuću metlom i govorili: „Napolje, duše! Nisu više zadušnice!“ Isto tako, i uz iste formule, kad bi daća bila svršena, čistili su duše predaka metlom stari baltički Sloveni.

Poznat je već propis da se mrtvac mora „čuvati“, i da, dok je on u kući, bar neko mora biti budan. Isto ovakvo bdenje, i iz istih religijskih razloga (prisustvo duše, tj. Demona koga se plašimo), propisano je i za Badnje veče. Badnje veče možda je čak dobilo i svoje ime prema ovom ritualnom bdenju.

Jedan od vrlo poznatih božićnih propisa je propis koji se odnosi na „mir božji“ i na „mirbožanje“ (mirenje između sebe i ljubljenje).

Preko božićnih praznika niko nikoga ni od šale ne sme udariti! Taj propis božjeg mira ne vredi za sve praznike (npr., iz jednoga pisma knezu Milošu vidi se da su Sibničani, i to ne u afektu, već posle razmišljanja i rešavanja, ubili nekog odbeglog zatočenika na sam dan Blagovesti, i glavu poslali knezu Milošu), ali strogo vredi za sve zadušnice u godini. Klasičan primer za mir božji o slavi (koja je, kao što smo rekli, u stvari pomen pokojnim precima) jesu saveti kraljice Jevrosime u narodnim pesmama o Kraljeviću Marku i Demu Brđaninu, i o Turcima u Marka na slavi, pa onda dirljiva istorija o vojvodi Ivcu. „Mirbožanje“ imamo i o Belim pokladama (koje se zbog toga zovu i proštene poklade), i o družičalu, a to su sve praznici iz mrtvačkog kulta.

Najzad, u zajedničke propise dolazi i obavezno deljenje jela strancima, prošnjacima, nevoljnicima. To „deljenje za dušu“, i „deljenje iz ruku“, praktikuje se, kao što je dobro poznato, uvek o zadušnicama; ali isti taj propis vredi i za slavu i za Božić, kao što se, npr., vidi – da ne tražimo druge primere – iz jednog dirljivog opisa u Besarovićevoj pripovetki „Mula Meho“, gde se priča kako bogate Sarajlije šalju, o Božiću, svakojake ponude sužnjima u tamnici.

Očevidno je, prema tome, da božićni praznici imaju sve potrebne karakteristike zadušnica. Da bi stvar bila jasnija, spomenućemo da se, npr., u homoljskom srezu na prvi dan Božića deli jelo za pokoj duše umrlih. i odlazi na groblje, pa se i tamo deli za pokoj duše umrlih. Gozba o Badnjem večeru je gozba namenjena mrtvima, i na nju se čak mrtvi pozivaju, ali u formulama koje danas nisu sasvim jasne. U okolini Niša, na primer, iznese domaćin postavljenu sofru napolje, i poziva ovako: „Svaki praznik da mi dođe sad na večeru, a letos da mi nema grada ni na njivi ni u vinogradu“; demoni kojima ovde nudimo večeru da bi nas pošteđeli od grada, mogu biti samo duše mrtvih (u prvom redu udavljenih i nasilno umorenih), jer one dovode grad i nepogodu. Na Kosovu domaćin, uveče, izlazi na vrata, i, u starinskim formulama, poziva duše pokojnika na čast (isto onako kao

što su stari Prusi, o zadušnicama, izlazili na vrata i otud pozivali mrtve na čast). Možemo još napomenuti da su ona četiri oraha koje srpski domaćin, pre početka večere, baca u četiri ugla, namenjena direktno dušama predaka; u Podravlju mesto oraha baca se pasulj – isto onako kao što su Rimljani, o zadušnicama, bacali mrtvima pasulj i njime „otkupljivali sebe i svoje“. Za duše predaka obično se zamišlja da se nalaze u uglovima sobe: baltički Sloveni, o zadušnicama, bacali su, za mrtve, pomalo od svakoga jela u sobne uglove; stari Leti, kada bi, posle gozbe, „čistili“ duše predaka napolje, obraćali su naročitu pažnju na sobne uglove, i – pošto se tu duše najradije skupljaju – lupali u njih sekirom. Upor. i „zapećne“ ženske pretke kod Rusa.

Da su božićni praznici, u staroj srpskoj religiji, bili dan mrtvih, zadušnice, ne treba nimalo da nas iznenadi. Cela zimska sezona, kada besne nepogode i kada su noći duge, prema religijskim shvatanjima naših predaka, teška je i kritična. Tada su mrtvi u pokretu. Hekatina vojska, Odinova „divlja vojska“, „karakondžule, veštice, aveti, i svaka nečastiva sila“, slave tada svoje orgije. Ta sezona naročito je jasno obeležena u germanskoj i slovenskoj religiji. U prvo vreme, kada se još nije imala tačna ideja o sunčanoj godini, protezala se ova sezona, otprilike, kroz ceo novembar i decembar i drugu polovinu oktobra. Docije je taj kritični period ograničen samo na dvanaest dana od Badnjeg večera do Krstova dana. To su poznati „nekršteni dani“ kod nas, ili kod Nemaca Zwölfnächte – fatalan period, pun religijskog straha i svakojakih magičnih predohrana. U to vreme seljaci, kad noću iz kuće izlaze, „meću za pojas po koru hleba ili soli, po glavicu bela luka ili drugu kakvu stvar, kao predohranu od svake nečastive sile“. U takvom vremenu, kada su mrtvi vrlo moćni, i kada se nalaze u našoj blizini, doista je najzgodnije, i najoportunije, davati im zadušne gozbe.

Iako se nalazi u jedno; tako kritičnoj sezoni kakvi su nekršteni dani, Božić je ipak praznik pun veselja i neograničene slobode. „Nema

dana bez očnoga vida, – Niti prave slave bez Božića.“ Razume se da se, u prvom redu, jede u preterano velikim količinama. Jedna narodna poslovice kaže za Božić da je „mastan i premastan“. „O Božiću se objesti i pobjljivati nije nikakve sramote“ – kaže Vuk. Ista ovakva licencija važila je i za pijenje. Vino ni u kom slučaju ne sme izostati sa božićne trpeze („A što mi se najviše dopada – Što svačemu treba nazdraviti“), i nikome, pa čak ni ženama, ne zamera se ako toga dana u piću preteraju. „Ako sam se opila, Božić mi je došao“ (Vuk Posl., 107).

Ljudi, kad hoće da piju, uvek lako nađu za to povoda – tu ideju lepo je razvio Jovan Jovanović Zmaj, u jednoj svojoj duhovitoj pesmi. Ali božićno pijenje imaće ipak neki drugi razlog. Vino i opojna pića, kod mnogih naroda, vezani su za kult, i, u izvesnim momentima, verni moraju piti sve dok se ne opiju. Primera za ovakvo pijanstvo ima i kod nekulturnih i kulturnih naroda, kod Indijanaca u Meksiku, kod modernih Japanaca – koji su, i jedni i drugi, inače vrlo trezveni narodi – u Dionisovom kultu kod Grka. Prema tome, i naše pijenje o Božiću moglo bi imati religijski značaj. Da je to doista tako, vidi se jasno iz fakta da se kod nas, o Božiću, pijenje ne samo odobrava već, u jednoj blagoj formi, i naređuje: „Dosta puta“ – kaže Vuk u „Rječniku“ – „opoje ga [tj. polaženika], te se i pobjluje, i kažu da je to dobro“. Božićno pijanstvo izvesno je, dakle, ritualno pijanstvo. Kako da se ovo objasni?

Ja ću ovde izneti dva mogućna objašnjenja.

U srpskoj pripovetki o svetom Savi i đavolu priča se kako je sveti Sava radio sa đavolom „baštovanluk“, i stalno ga varao na taj način što mu je – ostavljajući uvek njega da bira – davao čas ono što je nad zemljom, a čas ono što je pod zemljom. To je varijanta poznate pripovetke o „prevarenom đavolu“, za koju znaju vrlo mnogi i evropski i azijski narodi. Bolte-Polivka nalaze paralele kod skoro četrdeset naroda, a opet, iz same francuske književnosti, navode oni ne manje od 31 varijante. Pripovetka „Sveti Sava i đavo“ postala je, dakle, po

zajedničkom obrascu, ali u njoj ima jedan dodatak koji je specijalno srpski. Kaže se, naime, da je sveti Sava, zajedno s đavolom, posadio vinograd, pa je posle obrao grožđe, metnuo u kacu i istočio vino; vino je zadržao sebi, a džibru je ostavio đavolu, koji je od nje načinio rakiju. Sveti Sava je probao rakiju, i blagoslovio je¹). – Taj podatak o grožđu i o vinu ne nalazi se ni u jednoj jedinoj stranoj verziji, iako se broj tih verzija penje na stotine, iako se u njima spominju uglavnom isti plodovi (luk, kupus, pšenica, krompir, repa) koji i u srpskoj verziji. Znači da je on originalan srpski.

Otkuda taj dodatak? On nije tu došao slučajno, nego je unesen jedino – kao što ćemo videti – iz toga razloga što je u srpskoj verziji nosilac pripovetke sveti Sava. Vino je u indoevropskim i orijentalnim religijama (sa izuzetkom, uglavnom, samo islama) imalo veliki ugled i igralo važnu ulogu u kultu. Čokot i vino su simbol života i spasenja, princip „gornjega“ sveta; kad dođe nov, srećan vek (koji je imao da inauguriše Mesija), onda će, u prvom redu, „gore kapati slatkim vinom“. Interesantno je, međutim, da je, u spomenutim religijama, božanstvo koje obnavlja i spasava svet, koje uči ljude i unosi u svet novu kulturu – u isto vreme i pronalazač, prvi kultivator loze i vina.

Takav je starozavetni Noje, koji je prvi posadio vinograd i napio se vina; za Noja, međutim, znamo da je obnovio svet posle potopa, i da ima sve attribute mesijske (upor. proroštvo o njemu u 1 Mojs., 5, 29: „Ovaj će nam doneti utehu u poslovima i mukama ovoga života“). Takav je i Dionis, poznati vinski bog, koji putuje i unosi svuda beričet i kulturu. Takav je i misirski spasitelj, Oziris, koji je, ustavši iz mrtvih, omogućio život svima što u njega veruju; i on se još u najstarijim tekstovima spominje kao vinsko božanstvo. Na ovom mestu može se spomenuti i simboličan govor našega Spasitelja, Isusa Hrista, koji je o tajnoj večeri, blagoslovivši vino, rekao da je to njegova krv, i koji je, na drugom mestu, rekao za sebe da je čokot. U kategoriju ovakvih spasonosnih „tezmoforskih“ božanstava, koja putuju po

svetu i unose red, kulturu i blagostanje, dolazi, u svoj potpunosti, i sveti Sava – razume se, ne istorijski Sava, sin Nemanjin, nego starinsko srpsko božanstvo koje je, u srpskim legendama, dobilo Savino ime, a zadržalo svoje starinske funkcije. Taj „sveti Sava“ putuje po srpskim zemljama, uči narod kako će da ore, da mesi hleb, da pravi sir, da seje luk, oslobađa ljude od vlasti đavolove, gradi most između Budve i ostrva. On je srpski Dionis, ili Orfej, ili Herkul, ili Tor. Otuda on u srpskoj narodnoj pripovetki cedi vino i blagosilja rakiju.

Ali vino, koje stoji u vezi sa božanstvima što obnavljaju i spasavaju svet, ima važnu ulogu baš u onom momentu kad počinje ta nova era. Božanstva, u tom trenutku, obično piju i opijaju se. Spomenut je već slučaj sa Nojem. Ali ima i mnogo starijih primera. U vavilonskoj teogoniji „Enuma eliš“, kad je svima bogovima zapretila opasnost od strahovite Tijamat, predali su oni svu vlast u ruke Marduku; ovaj se poduhvatio da sa čudovištem povede borbu, odneo je najzad pobeđu, i „spasao“ svet:

[Veliki bogovi] Uđoše

I posadiše se za trpezu,

Jeli su hleba, i spremili su vina.

Slatko piće uhvatilo im je sva čula,

Začas su se napunili vinom i opili se.

Opili su se baš dobro, i srce im se razigralo,

I oni predadoše sudbinu Marduku, svome spasiocu.

Ono što se u makrokozmosu desilo jedanput, to se u mikrokozmosu ponavlja svake godine: kao što su se jednom, u momentu obnavljanja, rađanja novoga sveta iskupili bogovi na veće, tako se svake godine o Novoj godini, koja je „praznik Mardukovog ustajanja“, skupljaju bogovi oko Marduka, da tu utvrde sudbinu i podele vlast za celu narednu godinu. Svi događaji, sve radnje iz početka vasijske nove ere, ponavljaju se, podražavaju, i o svakoj Novoj godini, izme-

đu ostaloga i pijenje. To ritualno pijenje moglo je preći na rimsku Novu godinu, koja je, i stvarno i u formi, kopija vavilonskog reš-šati (nove godine). Rimski običaji o Novoj godini, međutim, prešli su – kako se često uzima – jednim delom na božićne praznike kod svih naroda sa rimskom kulturom: najbolji dokaz za to imamo u tome što su, prema rimskoj Novoj godini, koju su Rimljani nazivali Calendae, mnogi narodi (npr. Francuzi, Rusi, Srbi, Bugari, Mađari, Rumuni, Grci, Arbanasi) nazvali svoj Božić ili izvesne božićne običaje (upor. npr. naše reči kolendo, kolendati, itd.). I tako bi se moglo postaviti pitanje da li ritualno pijanstvo o našem Božiću nije možda imalo svoj praobrazac u vavilonskom ritualnom pijanstvu. Ovo utoliko pre što doista ima naučnika koji veruju da je i pijenje o jevrejskom prazniku Purim (Nova godina?), i uopšte svako ritualno pijenje o Novoj godini, postalo pod vavilonskim uticajem, neposrednim ili posrednim (preko rimskih Saturnalija).

Da li je takva pretpostavka verovatna?

Mi možemo reći da je vavilonska religija i kultura vršila doista moćan uticaj i na orijentalne i na klasične narode. Ali je njihov uticaj išao, možda, još dalje no što se to za sada može da kontroliše. Poznati vavilonista, Alfred Jeremijas, na primer, misli da su vavilonsko-orijentalne religijske ideje i mitovi, naročito kozmogonija, pa onda mitovi o Adonis-Tamuzu, bili došli u germanski svet još pre Tacita. Iako ovakva „panvavilonska“ shvatanja ne nailaze uvek na odobravanje, ipak se ne da poreći da je vavilonskog uticaja, čak i na dalekom evropskom severu, doista bilo, i nama sada ostaje da svaki pojedini slučaj ispitujemo za sebe, pa tako i ritualno pijenje o Božiću i Novoj godini.

Mi smo maločas videli da i srpska mitologija poznaje božanstvo koje putuje, stvara kulturu, donosi spas. i da se to božanstvo javlja i kao kultivator loze. U tome detalju podudara se srpska mitologija sa migologijama koje su srodne sa starom vavilonskom, ili možda čak i zavisne od nje (jevrejska, misirska, donekle i grčka mitologija, s

obzirom na to da je Dionis, kao Talasoporios, orijentalnog porekla). Ali i ona napred spomenuta mitska gozba u epu „Enuma eliš“ ima svoje paralele u našoj mitologiji. Bogovi koji drže sednicu oko sofre, i, uz čašu vina, predaju vlast jednome između sebe, podsećaju nas jako na svece koji „dele blato“ u 1. i 2. pesmi druge Vukove knjige. Osnovni motiv i u vavilonskoj pesmi i u srpskim pesmama isti je: to je propadanje i obnova sveta. U strahovitom metežu, u kome uzimaju učešća svi elementi (more koje udara u obalu, zemlja koja se tresce, nebeske vode i gromovi), vrši se podela vlasti, pa onda svet propada i nanovo se obnavlja. U tome trenutku vavilonski bogovi piju. A da li piju i srpski sveci? U 1. i 2. pesmi iz Vukove zbirke to se ne kaže izrikom, ali se cela situacija – zbor svetaca – ipak najlakše daje zamisliti oko sofre; upor. npr. sliku u pesmi „Sveti Nikola“ (Vuk, Pjesme, 2, 21):

*„.... U Pavlovu svetom manastiru,
Postavljeni od zlata stolovi,
Svi se sveci redom posadili:
Navrh sofre Sava i Marija,
Po dnu sofre Petka i Neđelja;
Slavu diže svetitelj Nikola,
I napija u slavu Ristovu“, itd.*

U istoj pesmi, stih 17 id, kaže se čak da ovo nije svecima bio prvi zbor uz čašu vina:

*„I dosad smo pili ladno vino,
Al' nijesmo, brate, drijemali“, itd.)*

Uostalom, da su sveci doista podelili „blago“ pored sofre i uz vino, kaže se izrikom u jednoj varijanti iz Čerigaja u Hercegovini:

Piju vino tri Božija sveca,

*Pijuć vino dio zametnuše:
Svetom Peri cviće i proliće, itd.*

Da bi sličnost bila još veća, može se spomenuti da su, u varijanti sa Hvara, sveci koji oko sofre dele „darove“ – božićni sveci; i tako se preko toga detalja može naša narodna pesma o „svecima koji blago dele“ vezati ne samo sa kozmičnim vavilonskim mitom već i sa običajem sakralnog pijenja o reš-šati.

Pri svem tom, mi ne bismo smeli tvrditi da je ritualno pijanstvo o našem Božiću vavilonsko-rimskog porekla. Naše pesme o „svecima koji dele blago“ imaju, doduše, svakako za praobrazac kakvu vavilonsku kozmogoniju, ali to je mitologija i literatura, i to još ne znači da smo mi, primivši mit, primili i sakralni običaj koji je s tim mitom u vezi. Čak je i motiv o svecima koji se dogovaraju pijući vino mogao postati i bez vavilonsko-orijentalnog uticaja. Ne treba zaboraviti da su stari indoevropski narodi, pa među njima i naši preci, obično držali zborove i dogovaranja uz jelo i piće, naročito uz piće, upor. npr. za Germance klasično mesto u Tacitovoj „Germaniji“, glava 22; sednica ahejskih vođa, u devetoj pesmi „Ilijade“, drži se takođe uz vino; o Persijancima i o Skićanima govore Herodot i drugi. U tom pogledu, uostalom, svet se nije mnogo promenio. Prost narod i danas se rado dogovara i konferiše uz piće. Motiv pijenja u pesmi „Sveci blago dijele“ ne mora, dakle, biti vavilonskog porekla: on je opšteindoevropski i, donekle, opštečovečanski. Ritualnom pijanstvu o srpskom Božiću mora se, dakle, potražiti drugo objašnjenje. Običaj je, svakako, vrlo starinski, i o njemu bi se dalo reći otprilike ovo.

Vino se, u religiji uopšte, javlja kao supstitucija za krv, a krv je u kultu htoničnih božanstava i demona imala vrlo veliki značaj. Kad je Odisej silazio u donji svet da pita Tireziju za savet, on je zaklao crnu ovcu, pojuo krvlju duše mrtvacu, i čim bi koju napojio, došla bi ona do svesti, mogla je da pozna Odiseja i da govori s njim. Zašto? Zato što je prema vrlo starinskom, pola religijskom, pola medicinskom

shvatanju, krv isto što i duša i život. „Jer je duša svakome tijelu krv njegova; to mu je duša“ (3 Mojs., 17, 4). Pokojniku, da bi na onom svetu mogao produžiti egzistenciju, potrebna je krv. Otuda običaj izlivanja krvi po grobu – običaj za koji ima dosta primera kod današnjih nekulturnih naroda (npr. kad Australijanci zadaju sebi, nad otvorenim grobom, rane i puštaju da se krv izliva na mrtvaca), ali su za njega znali i Grci i Rimljani, stari Germanci, Izrailjci, itd. U ovu kategoriju spada i naš običaj grđenja lica. Krv se izliva na grob zato da bi je mrtvac pio i – kao ono u „Odiseji“ – došao do svesti. Kad je Neoptolem, na Ahilovom grobu, hteo da zakolje Poliksenu, apostrofirao je on duh očev ovako: „O, sine Pelejev, oče moj, primi ovo čarobno piće... dođi da piješ crnu, svežu krv“.

Iz različitih razloga, najpre ekonomskih pa onda i humanih, ljudske žrtve i krvne žrtve uopšte počele su da se zamenjuju drugim, manje skupim i manje svirepim žrtvama. Mesto krvi mogla je, na primer, da se upotrebi crvena boja (i doista, njome se pokatkad, u preistorijskoj Evropi, prelivaju grobovi, ili se bojadišu kosti, ili se pokojnik pokriva crvenim ogrtačem, itd.), ali je mnogo češće upotrebljavano vino. Vino je za taj cilj, doista, sasvim podesno: crno vino, pre svega, ima boju krvi; osim toga, u vinu se nalazi božanska, životvorna snaga (upor. npr. interesantno rezonovanje u Herodota, 3, 22). U semitskim jezicima vino se često naziva „krv od loze“. Misirci su pričali da je loza ponikla iz krvi palih titana, a jedan savremenik Aleksandra Velikog kaže za vino da je „zemljina krv“ (sanguis terrae, u Plinija Starijeg). Da je vino doista došlo kao zamena za krv, lepo se vidi i iz Biblije: Mojsije, kad je sklopio stari savez između Gospoda i Izrailjaca, izlio je krv („A Mojsije uze krv, i pokropi njom narod, i reče: evo saveza koji učini Gospod s vama za sve riječi ove“), a Isus Hristos, kad je sklopio novi savez, upotrebio je za to vino („Ova je čaša novi savez krvi koja se za vas proljeva“).

U svakom slučaju, vino i libacije vina imaju, u mrtvačkom kultu, vanredno veliki značaj, kod svih indoevropskih naroda. Ahil je, po-

red Patroklove lomače, izlivao vino na zemlju, „prizivajući dušu jadnoga Patrokla“; Eneja pere vinom kosti svoga prijatelja Mizena, itd. I u mrtvačkom kultu kod nas upotrebljava se vino često i na različite načine, upor. prelivanje mrtvacu i prelivanje groba vinom; na mestu gde je pokojnik izdahnuo ostavlja se čaša s vinom; gde postoji običaj naknadnog pogreba (npr. u Staroj Srbiji), tu se kosti peru u vinu, itd.

Ostaje još da spomenemo najvažniju upotrebu vina u mrtvačkom kultu. Ima, u tome kultu, jedan popularan način žrtvovanja: pokojniku se jelo i piće ne dotura neposredno, tj. Ne izliva se po grobu, niti se tu ostavlja, već se troši na zajedničkoj gozbi. Smatra se, naime, da u toj gozbi učestvuje i pokojnik, pa se za njega obično rezerviše i mesto. Vino se, tom prilikom, daje pokojniku u naročitoj svečanoj formi: ono se njemu nameni, „za ispokoj duše“, ili „u slavu, a popiju ga učesnici na gozbi. Ovakav način žrtvovanja, sakralnog pijenja za račun ovoga ili onoga, postoji (obično pod imenom „zdravica“) u svima važnim momentima iz kulta predaka, o daćama i slavi, koja je kao što smo rekli, pomen pokojnim precima. Takve „zdravice“ u herojskom htoničnom kultu bile su poznate i ostalim indoevropskim narodima (npr. ispijanje vina za račun Agatodemonu kod Grka i Minnetrunk kod Germanaca).

Sve jelo i piće koje se potroši na daći i slavi namenjeno je pokojniku, i to on posredno i dobija. Ukoliko se više pojede i popije, utoliko bolje po pokojnika. „Seljaci veruju da će sofa na onome svetu pred njihovim detetom [odnosno pred onim za koga je spremaju] biti utoliko punija ukoliko oni budu više delili na ovom svetu“ – takvo uverenje imaju svi primitivni narodi, i ono je dovelo do bezumnog rasipanja na svima gozbama iz kulta mrtvih. Jelo i piće trošilo se i troši se i danas u neverovatnim količinama. Ahil je, pored lomače svoga pobratima, celu celcatu noć prosipao vino na zemlju. U Rimu su čak morale biti zakonom zabranjene libacije vina prilikom pogreba. Za bezumno pijenje o daći imamo svakako najstariji slovenski primer u pogibiji kneza Mužoka (Musokios), koja se desila u VI ve-

ku, u okolini Silistrije. Mužok je davao podušje svome bratu, i tim povodom napili su se i on i sva njegova vojska toliko da su ih „Romeji“ na spavanju iznenadili i uništili. Slave u Crnoj Gori „.... trajale su po čitavu nedelju dana, dok je u kući trajalo jela i pića. Sa svih strana čitava vojska gostiju dođe ... Posle slave domaćin ostane u praznoj kući, skrsti ruke i kuka među gladnom decom“ (Lj. P. Nenadović). Karakteristične su i naše poslovice: „Pije se kao na groblju“; „Najeo sa kao siročić na zadušnice“; „Napio se kao pop na zadušnice“; „Krsno ime nije ti iznenada došlo, niti ti je za nevolju svadbu činiti“, itd.

Sad je ritualno pijenje o Božiću jasno. Badnji dan i Božić su, kao što smo videli, zadušnice, i zbog toga je jedenje i pijenje, koje ovde nije ništa drugo nego sakramentalna žrtva, sasvim, razumljivo. „Dobro je“ kad se neko napije zbog toga što su u tom slučaju preci, za čiji račun pijemo, zadovoljeni, pa će nam vratiti ljubav na taj način što će nas, u idućoj godini, nagraditi berićetom. Jer od predaka zavisi plodnost, ljudska, stočna i poljska. Mi baš o Božiću imamo računa da svoje božanske pretke održimo u dobrom raspoloženju, jer im se baš tih dana, više nego ikada, molimo i vršimo na njih presiju (taj cilj ima najveći deo božićnih vradžbina!) da nam tu plodnost poklone. U našem je, dakle, interesu da sakramentalna žrtva ispadne što bogatija, i da se od jela i pića potroši što više.

Ovo objašnjenje ritualnog pijenja svakako je prostije i tačnije od one vavilonsko-rimske teorije, koju smo, ipak, morali uzeti u obzir zato što ima ozbiljnih naučnika (npr. Martin Nilson) koji mnogim božićnim običajima traže na toj strani poreklo. Jedan od najpoznatijih običaja o Badnjem večeru jeste posipanje kuće slamom. Slama se donese u isto vreme kada i badnjak, te se, u vreći ili vezana konopcem, ostavi pred kućom. Kad zađe sunce, domaćin unese slamu u kuću, i prostire je svuda; tom prilikom on kvoca, a deca idu za njim i pijuču. Posle toga baci u sva četiri ugla po nekoliko oraha, pa onda svi sednu i večeraju.

Mi smo videli da je badnjidanska večera u stvari gozba pokojnim precima. Oni tada bivaju pozivani na čast. A zašto se, tom prilikom, prosipa po kući slama? Odgovor je vrlo prost: slama ima, i za bogove i za duše predaka, naročitu privlačnu snagu. Kad su Indoarijevci dušama predaka, i bogovima uopšte, prinosili žrtve, prostirali bi ih oni po travi, po senu, ili po slami, i prizivali pretke i bogove da dođu na slamu i prime te žrtve.

Takav običaj zabeležio je Herodot kod Persijanaca: „Kad ko hoće da prinese žrtvu, on dovede žrtveno živinče na čisto mesto, i prizove boga... Kad žrtvu raščereči, skuva meso, prospe što mekše trave, ponajviše deteline, pa po njoj razastre meso. Pošto ga tako razastre, mag zapeva teogoniju“, itd. Takav običaj poznavali su i Grci, koji su po Hestijinom oltaru, i po oltarima drugih bogova, razastirali travu; Rimljani su, isto tako, u starije vreme prinosili žrtve na travi i busenju. Naročito je važnu ulogu igrala trava i slama u starom indijskom kultu. Tu se bogovi vrlo često pozivaju da dođu na travu ili slamu i prime žrtve koje im se prinose. U „Rgvedi“ prinosе potomci žrtve svojim precima, i obraćaju im se ovako: „O, oci ... približite se po slami ... Na lepa jela što su prostra po slami pozvani su ocevi... neka dođu, uslišе nas, progovore nam i pomognu ... Približite se, sedite svaki za svoj sto, uživajte jela prostrta po slami, dajte nam dobro“, itd. Prinošenje žrtve (najčešće libacije) dušama predaka na travi ili slami sačuvalo se i do danas kod nekih indoevropskih naroda.

U istočnoj Srbiji postoji običaj da se, o četrdesetodnevnom pomeņu, prostre po grobu slama i po njoj poređa jelo. Očevидno je da slama, za duše, ima privlačnu snagu zato što su one naviknute da na njoj nađu jela. Nije teško pogoditi ni razlog zbog čega se dušama predaka i bogovima prostire jelo po slami: božanstva jedu na isti način na koji ljudi, a primitivni indoevropski narodi mesto stolova, za koje nisu znali, prostirali su slamu i s nje su jeli. – Ima još jedan lep dokaz da je slama za duše privlačna. Poznato sazvežđe na nebu zove se Kumovska Slama; po verovanju mnogih naroda, naročito indoevrop-

skih, to je put kojim duše idu na nebo. Interesantno je i to da se Kuvovska Slama u nekim jezicima (na primer, litavskom) zove Ptičji Put ili Mišji Put; međutim, po vrlo raširenom verovanju, u ticama i u miševima nalaze se duše pokojnika.

Sad nam je jasna uloga slame o Badnjem večeru. Toga večera pozivaju se duše predaka na čast, i da bi se te duše privukle, dalje: da bi imale na čemu jesti, prostire im se slama. I doista, čim se prostre slama, večera se, i jela se među na tu prostrtu slamu, ili na vreću napunjenu slamom. Na večeri mora učestvovati sva čeljad – imamo dakle doista teokseniju u starinskom smislu.

Posle ovoga, lako je razumeti i druge božićne običaje u vezi sa slamom. Kad se unosi slama (a to biva pred veče, posle zalaska sunca), domaćin je prosipa po celoj kući; tom prilikom on kvoca, kao kvočka, a ostala čeljad, deca naročito, idu za njim i pijuču. Maločas spomenuto je da duša pokojnika, ili i živog čoveka, može ući u ticu – da uopšte može imati oblik tice. Takvo verovanje vrlo je rašireno i danas kod primitivnih naroda, i bilo je poznato svima indoevropskim narodima. Duša, laka i pokretljiva kao što je, doista ne može imati boljeg simbola no što je tica. U jednoj češkoj pesmi kaže se: „Krv je kipela iz silnog Vladislava, razlivala se po zemnoj travi i tekla u zemlju,... i tada je izašla duša iz njegovih usta i odletela na drvo, i tu je letela tamo amo ...“ U češkim narodnim pesmama čest je motiv da duša kao „bela golubica“ leti ka nebu. Itd. Vrlo mnoge primere iz verovanja primitivnih naroda pokupio je poznati Frezer, u svome delu Golden Bough.

Takvo verovanje postoji i kod našeg naroda: Vuk u „Rječniku“ kaže da je veštica „žena koja... ima u sebi nekakav đavolski duh, koji u snu iz nje iziđe i stvori se u leptira, u kokoši ili u ćurku, pa leti po kućama i jede ljude, a osobito malu djecu“. Tice od drveta, koje naš narod namešta po grobovima (obično oko krstova), imaju za cilj da u sebe prime dušu. – Ako primitivan čovek ima potrebe da zove dušu, on fee je vabiti, onako kako se vabe tice. Takva potreba javlja se

često, naročito onda kada je duša u opasnosti da, pod presijom zlih demona, ostavi telo. Na Malajskim ostrvima, kad se ko izbavi iz kakve velike opasnosti, ili dođe sa kakvog dugog i opasnog puta, ili kad se vrati neko za koga se misli da je poginuo ili umro, njegovi prijatelji bacaju mu u lice zrna pirinča i viču koer, koer – isto onako kao kad vabe kokoške. Razlog je tome vrlo jasan: duša je u opasnosti da ode iz tela, i zato se vabi na pirinač da bi se zadržala ili vratila natrag. Običaj vabljenja duše kvocanjem, poznat je i hrišćanskim Koptima. Najjasniji, međutim, i (za objašnjenje kvocanja o Badnjem večeru) najvažniji primer imamo u ruskom mrtvačkom kultu. Belorusi, kad prirede mrtvačku gozbu i propisno nahrane pretke, teraju ih ovim rečima:

*Sveti oci, vi ste doleteli,
Pa ste jeli i pili.
Odletite sada natrag, kući!
Kažite da li vam još šta treba,
Nego, bolje je, letite na nebo.
Iš! Iš! (акысь! акысь!)*

Prema ovome, prosipanje slame i kvocanje o Badnjem večeru ima očevidno za cilj da skupi duše na gozbu. I doista, čim se pospe slama, domaćin baci četiri oraha u četiri ugla (hrana mrtvima!), i odmah se seda za večeru.

Ima, osim kvocanja, još jedan način da se duše predaka privuku. U Vukovoj zbirci nalazi se poslovice: „Đe je slama, tu je slava“. Uz tu poslovicu kaže Vuk: „Muškatirović misli da je ovo bačka poslovice, ali ja mislim da je i opšta srpska; jer može biti da se ovde misli i na ono što se slama o Božiću prostire po kući, a i o krsnim imenima prostire se prijateljima da spavaju, i u zimno doba ne može kuća lasno da se mete, nego se slama jednako vidi po njoj“. Vukovo tumačenje, na ovom mestu, ne izgleda mi dovoljno precizno; važno je,

međutim, što on kaže da je poslovice „opšta srpska“, da je dakle svakako autentična i starinska. Mnogo je određeniji kratak podatak o toj poslovice u Vukovom delu o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj. Tu se kaže: „U Risnu je običaj da se prostirući slamu više: kuda slama, tuda slava“. Očevidno je da ove reči imaju isti cilj koji i kvocanje, tj. da sazovu duše predaka: one se sazivaju na taj način što im se skreće pažnja da će, gde se prostire slama, biti gozbe. – I iz ovoga se mesta lepo vidi kakvu je ulogu imala badnjidanska slama.

TRI BOŽIĆNA OBIČAJA

U jednom latinskom rukopisu XV veka, koji se čuva (ili je ranije bio čuvan) u petrogradskoj publicnoj biblioteci, – spomenuta su (svejedno kojim povodom), pored nekoliko drugih zanimljivih detalja iz poljskog i opšteslovenskog paganizma, i tri poljska božićna običaja. Pošto mi, Sloveni, ne raspolažemo bogzna kako starim istorijskim izvorima, dobro će nam doći svaki religijski podatak, ma kako bio kratak i neugledan, iz tako davnog vremena kakav je XV vek; naročito još ako se tome podatku mogu naći moderne paralele. Taj kratki odlomak u srpskom jeziku glasi ovako: „Neki (Poljaci) na dan Gospodnjeg rođenja ili uoči toga dana 1) ne daju nikome vatre na zajam; 2) izvesne ličnosti za koje misle da su srećne pozivaju, rano ujutru, u svoje kuće, da bi i njima donele sreću; 3) neki opet zovu vuke na gozbu, da bi im tako bile ovce od vukova sigurne“.

Običaji spomenuti ovde kao poljski bili su nekada poznati i drugim Slovenima; kod Srba sačuvani su oni do današnjeg dana.

Propis da se o Badnjem večeru ne sme vatra davati na zajam poznat je i srpskom narodu; razume se da je ovde reč ne o vatri iz žižica ili, možda, iz kresiva, nego o vatri sa ognjišta (upor. i S. Trojanović, Vatra, 22). O toj vatri i njenoj ulozi u srpskoj religiji moglo bi se govoriti mnogo. Vatra sa ognjišta jedna je od najvećih domaćih svetinja; ona je, i kod Srba i kod drugih naroda, centar za domaći kult.

Srpska mlada, kada prvi put uđe u novi dom, mora da poljubi ognjište; pred ognjištem, o Božiću, vrši se „mirbožanje“; ognjištu, i vatri na njemu, prinose se čak i žrtve: ponekad se bacaju mrve hleba i sipa vino; nova mlada, kad ulazi u kuću, posipa ognjište žitom; na Božić ujutru polaženik daruje vatru novcem; u istočnoj Srbiji o Svetome Mrati kolje se petao i veša o verige. Vatra na ognjištu ima i naročitu supranormalnu moć: ona razgoni noćne demone; predmeti koji su blizu ognjišta prenoćili mogu doneti njivi plodnost. Kad tako stoje stvari, nije nikakvo čudo što svaka srpska kuća surevnjivo čuva svoju vatru, i ne daje je kome bilo i kad bilo.

Pitanje je sada zbog čega su ognjište i vatra na njemu sveti. Šta mi u toj domaćoj vatri zamišljamo i šta to daje njoj toliki značaj u domaćem kultu? U nekim religijama kroz vatru pojavljuje se božanski numen, kod Indijaca niko manji nego Agni, kod Grka Estija, kod Rimljana Vesta, kod Germanaca (kako se ranije obično tvrdilo) Loki. Naš narod i Sloveni uopšte nisu, izgleda, poznavali neko određeno božanstvo domaće vatre. Njihova shvatanja ostala su na primitivnijem stupnju. Kada se mužici u nekim krajevima Rusije sele iz stare kuće u novu, uzme domaćica žara sa staroga ognjišta, i zamolivši zaštitnika kuće, domovoja, da pođe s njima u novu kuću („hajde, čiko, sa nama u novi dom“), prenese žar na novo ognjište. Očevidno je, dakle, da se u domaćoj vatri zamišljao duh predaka. Česi, o zadušnicama, bacaju u vatru mrve hleba „za duše u čistilištu“.

U selima na staroj tromeđi (u vranjskom okrugu) petao koji se o Svetom Mrati kolje i veša o verige mora biti crn, ili bar zatvorene boje, a nipošto beo; njemu se u kljun meće po koja dlačica od svake vrste domaće stoke (očevidno, kao supstitucija, zamena za žrtvu sastavljenu od tih životinja); prvi propis dokaz je da su demoni koji se zamišljaju u vatri i kojima se žrtva prinosi – htonični (podzemni) demoni (jer se samo takvima kolju crne životinje); drugi propis još je određeniji i jasno pokazuje da mi ovde imamo posla sa dušama predaka, jer se samo njima prinosi mešovita žrtva (žrtva u raznim

vrstama plodova ili hrane). U vatri na domaćem ognjištu, doista, nalaze se duše predaka; tu ideju razvio je i dokumentovao i Fistel de Kulanž, u svome epohalnom delu *La cite antique*. Otuda se, na primer, duše predaka zamišljaju u odžaku, i zbog toga srpskoj mladi kada uđe u novi dom i poljubi ognjište, naređuje svekrva da „gleda uz odžak“; zbog toga se i Sudaje, koje su u stvari (kao i grčke Mire, rimske Parke, galske „Majke“, germanske Norne) mitske pramajke, predstavnice pretkinja jedne kuće, kad dolaze da detetu odrede sudbinu, spuštaju kroz odžak.

Verovanje da se u vatri na ognjištu nalaze duše predaka poznato je i drugim indoevropskim narodima. Kod Rimljana su Lari (mitski preci) i ognjište jedan isti pojam, i te dve reči mogu se proizvoljno zamenjivati. Na kraju, navešću još dva primera iz naše narodne religije. U Bosni je običaj da se voda koja je bila ostavljena na mesto gde je pokojnik izdahnuo, idućega dana, čim on bude ukopan, prosipa na ognjište. Cilj ovom običaju jasan je: voda se daje pokojniku kao žrtva, jer su duše mrtvih večitno žedne; ona se, dok su pokojnik i njegova duša još u kući, ostavlja pored pokojnika, a kad on bude iznesen, sipa se ona na ognjište zato što se pretpostavlja da se njegova duša sada nalazi tu, na ognjištu. Zanimljivo je i verovanje u sirijskoj župi „kada iskre sa ognjišta skaču, da su to veštice“. Za veštice međutim znamo da su to, po shvatanjima našega naroda, duše koje su ostavile svoje telo.

Kad stvar tako stoji, jasno je zašto je zabranjeno davati vatru iz kuće baš o Badnjem danu: Badnji dan je veliki praznik predaka; badnjidanska večera, obilata kao nijedna u godini, praćena neobičnim rečima i radnjama, u stvari je gozba dušama predaka; one se toga večera, u većem broju no inače, nalaze svuda oko nas: i u uglovima u koje im se bacaju orasi, i na slami gde se postavljaju jela, i u raskošnoj jakoj vatri na domaćem ognjištu. Ako damo toga večera vatre izvan kuće, mi rizikujemo da izgubimo svoje božanske zaštitnike, od kojih zavisi plodnost ljudska, stočna i poljska, i zdravlje, i napredak.

Ne samo vatra, nego se tih dana ne daje iz kuće uopšte nikakva stvar, jer za svaku može da prione poneka duša.

Mogla bi se, možda, učiniti još jedna pretpostavka o zabrani davanja vatre na Badnji dan; naime, ako bi Božić bio solarni praznik, dan „rođenja“ sunca, onda bi se moglo reći de se vatra o Badnjem danu ne daje iz kuće zato što je to sveta vatra koja simbolizira sunce, i, po sili analogne magije, izaziva porast njegove toplote. Takvo objašnjenje verovatno bi se dopalo pristalicama nekadašnje „meteorološke“ škole, ili pravca koji je u najnovije vreme zastupao Leopold Šreder. Ali ja ovu pretpostavku spominjem samo zato da bih je odmah odbacio kao netačnu, i to ne samo zbog toga što je solarni karakter Božića uopšte vrlo sumnjiv, nego još više zato što zabrana davanja vatre nije vezana samo za Badnji dan nego i za druge neke dane koji ne stoje ni u kakvoj vezi sa suncem i njegovim fazama. Naime, naš narod ne daje vatru ni ujutru pre izlaska sunca, ni uveče posle zalaska sunca, niti je daje za vreme Časnog posta, i tako dalje. A ove zabrane, očevidno, imaju veze sa dušama predaka, sa njihovim kretanjima i javljanjem.

Vreme od zalaska do izlaska sunca je noćno vreme, dakle vreme kada duše imaju najširu slobodu kretanja. Časni post je takođe doba kada su duše mrtvih u pokretu: setimo se samo različitih običaja koji nam nagoveštavaju prisustvo duša, kakvo je, na primer, ljuljanje „od veštica“ (kome je cilj da sa sebe „stresemo“ duše, ako je koja za nas prionula, onako isto kao što Indijac trese svoju haljinu da bi se oslobodio duša koje su za nju prionule); ili magično teranje „zmija“ – tj. duša – o Mladencima i Blagovestima. U sezoni Časnog posta imamo čitavu seriju zadušnih dana, kakvi su, na primer, Bele poklade (kada se, u istočnoj Srbiji, lože velike zadušne vatre, koje – s obzirom na to što ih spremaju samo oni kojima je neko umro iz kuće – imaju za cilj da duše ogreju), pa onda Mladenci i Veliki četvrtak. Naš narod ne daje, dakle, vatru onda kada su duše u pokretu i kada ih, prema tome, ima u većem broju i u vatri na ognjištu. Ne daje ih zato što nije rad

da te duše odstrani ili izgubi.

Zanimljivo je čuti šta sam narod kaže o razlozima zbog kojih ne daje vatru u vreme koje smo spomenuli. On se, pored ostaloga čuva da da vatru „da se ne bi iz kuće odnela sreća“, ili »radi boljeg useva“. ili „radi pčela“. Prva dva razloga jasna su odmah: ako se iz kuće uklone duše predaka, neće biti ni sreće ni plodnosti, jer su preci ti od kojih zavisi plodnost ljudska, stočna i poljska, i sva naša sreća i napredak. Još je zanimljiviji onaj treći razlog. U Podrinju narod kaže da vatru za vreme Časnoga posta ne treba iz kuće davati da ne bi pobjegle pčele. Ako je tačno ovo što je maločas rečeno o bojazni, kad se sa ognjišta da vatra, da se iz kuće ne izgube duše predaka, onda bi izlazilo da pčela stoji u kakvoj vezi s dušom. I doista, takva veza postoji. Po verovanjima primitivnog čoveka, pčela može biti senovit insekat, i u njoj se može nalaziti duša koga pretka. Sofokle i Vergilije govore o rojevima pčela, misleći pri tome na duše; da kod Vergilija nije to samo obična metafora, vidi se iz činjenice što, prema filozofskoj teoriji koje se držao Vergilije, duše koje se spremaju za ponovno rođenje (palingenesiju) doista imaju oblik pčele. Kod Grka i danas postoji verovanje da, kad čovek umire, duša izlazi iz tela u obliku pčele.

Još nešto više. Postoji možda neka još jača mistična veza između davanja domaće vatre u nevreme i između bežanja pčela od kuće. Fistel de Kulanž je, u nešto romantičnim bojama, ali ipak logično i tačno, ovako okarakterisao vatru na domaćem ognjištu. „To je čista vatra, koja se sme izviti iz drveta samo uz izvesne ritualne radnje ... Nju ljudi ne mole samo za bogatstvo i zdravlje, nego i za čisto srce, za blagost i za mudrost... Vatra na ognjištu je u neku ruku nosilac morala. Ona sagoreva, ona nas greje, na njoj se kuva hrana; ali u isto vreme ona je biće koje misli, i koje ima svest; ona nam određuje dužnosti, i stara se da ih izvršujemo... Ona je izvor bogatstva, i zdravlja, i vrline.“ To što se u jednoj oblasti religijsko-moralnih shvatanja može reći za vatru na domaćem ognjištu, to se, u drugoj

oblasti, kad je reč o demonskim životinjama, može reći za pčelu.

Pčela, čist i sveti insekat (ona je, prema narodnim shvatanjima, izišla iz raja; ili je postala iz Hristove rane na čelu, ili iz Hristovih suza, koje je prolivao kad je bio na krstu), zaštitnica je pravde i morala; kao i Erinije, koje su prema ispitivanjima Ervina Rodea i Albrehta Ditriha, takođe rasrdene duše predaka. Poznato je verovanje našega naroda da se pčele ne mogu održati u kući u kojoj ima lopova; poznata je i narodna pričica kako je pčela prokazala lopova, leteći oko njegove kape. Kad se bude približio smak sveta – koji će doći kao posledica iskvarenosti i moralnog pada – nestaće pčela (upor. i Vuk, Pjesme, 2, 2, 55). „Kad neko izgubi pčele, neki vele da je to zbog njegovog kakvog greha (verovanje u Starom Vlahu). Prema kozmičkim shvatanjima neoplatoničara – koji su na ovom mestu dali filozofsku formu narodnim verovanjima – u pčelama nalaze se samo čiste duše. Ako se, dakle, otuđi u nevreme vatra sa ognjišta, otići će iz kuće ne makar koje duše, nego one koje se nalaze u ognjištu i koje su, prema tome, najbolje i najčistije.

Drugi podatak iz latinskog rukopisa takođe je kratak, ali se odmah vidi o čemu je reč. Čovek koji rano ujutru na Božić ulazi, na naš poziv, u našu kuću, da nam donese sreću, može biti samo polaženik. I mi na ovom mestu – što do sada nije bilo zapaženo – doista imamo najstariji spomen o polaženiku kod Slovena.

Kod Čeha i Poljaka ima i danas izvesnih verovanja koja nagoveštavaju da su i oni nekada znali za polaženika. Inače je taj običaj danas zaboravljen; on je, uostalom, počeo da se menja i gubi – kao što se može naslućivati iz citiranog latinskog teksta – još u XV veku. Zanimljivo je da je kod Srba, sve do današnjeg dana, sačuvan taj običaj verno, i u punoj svojoj primitivnosti. Čaranje i darivanje vatre, pokrivanje polaženika gubrom, sedanje pod sto (kod katolika u Sremu) i, naročito, zdravica polaženiku – sve su to kultne i magične radnje iz maglovite prošlosti, nedirnute i nepromenjene do današnjeg dana. Darivanje vatre je, očevidno, žrtva vatri, i to ne elementu, nego

božanstvu koje se kroz vatru pojavljuje. A kakav smisao ima pokrivanje guberom? Ne treba zaboraviti da je polaženik (i to onaj starinski, pravi polaženik, koji nam slučajno, sam po svojoj inicijativi, na Božić ujutru dođe u kuću) u stvari božanski gost – on je inkarnacija mitskoga pretka. Rumuni u Erdelju i danas veruju da se u strancima koji se o danu zadušnica zateknu u njihovom selu – nalaze duše predaka, i zato oni te strance ugošćavaju. U svome članku o ljudskom i životinjskom polaženiku (SEZ, 31) skrenuo sam pažnju na to da kod našeg naroda može biti polaženik i kakva životinja, i pokušao sam da dokažem da je takav životinjski polaženik stariji od ljudskog polaženika.

Ogrtanju današnjeg polaženika guberom prethodilo je ogrtanje kožuhom (kako se i danas još ponegde radi, na primer na Kosovu), a kožuh je životinjski atribut, ostatak iz jednog vremena kada je životinjski polaženik bio češća i popularnija ako ne i jedina forma polaženika. Čovek polaženik potisnuo je ranijeg životinjskog polaženika, ali je zadržao ovaj njegov atribut. I sedanjem pod sto (običaj koji se još zadržao u Sremu) želi polaženik da se afirmira kao ličnost sa onoga sveta: iz sasvim istih razloga postoji u istočnoj Srbiji propis da, kad neko sebi daje „pomanu“ (podušje) još za života, mora za vreme zadušne gozbe sedeti (ili ležati) pod stolom. Najzad, i činjenica da se polaženiku nazdravlja, podiže ga u višu sferu: to nije obična, svakodnevna, sekularizirana počast, nego svečano apostrofiranje, kakvo je podizanje „u slavu“ mitskome pretku (o krsnom imenu), kakav je germanski Minnetrunk, koji je takođe namenjen pretku (i koji je sasvim srodan sa zdravicom krsnom imenu), i kakva je zdravica grčkom agatodemonu (dobrom demonu).

Za treći podatak iz spomenutog latinskog rukopisa mogu se takođe navesti naše paralele. U Bukovici (Dalmacija) na Badnji dan uveče iznese se na bunjište pomalo od svakoga jela sa trpeze, i onda se na večeru poziva vuk:

*„Vujo moj, ne kolji mi ovčice,
evo tebi sočice!
Evo tebi tvoje,
a miruj u moje!“*

U Bosni „na Božić nosi se vuku večera, tj. od svakoga jela pomalo, i ostave to na raskršću s rečima: „Eto, vuče, večeraj kod mene, i nemoj više nikada!“ Pri povratku ne sme se obazirati“. Sa sličnom formulom pozivaju se vuci i ostala „divljač“ na večeru u svima srpskim krajevima.

Nijedna od demonskih životinja nema, u starom srpskom paganimu, tako veliki značaj kao vuk, i ni od koje druge životinje ne mogu se tako jasno, i oštro, razlikovati stupnjevi religijskog razvitka, od „preanimističkog“ ka animističkom, od teriomorfog ka antropomorfom, od demona ka božanstvu. Između vuka i čoveka postoji izvesna mistička veza; vuk je mitski ekvivalent čovekov. Prema dualističkim mitovima našega naroda, vuk i čovek postali su u isto vreme i, tako reći, na isti način: kad je Bog stvorio čoveka, hteo je i đavo da stvori svog čoveka, ali je mesto čoveka ispao vuk.

Kome nisu poznate priče o pretvaranju živih ljudi u vuke – jedno čudno verovanje, koje je ponekad čak imalo i formu epidemije? Herodot, poznati grčki istoričar iz V veka pre Hrista, priča o Nervima – jednom plemenu iz Skitije – da se od njih svaki po jedanput godišnje pretvarao u vuka; isto onako kao što se u zapadnim krajevima našeg naroda o ponekim ljudima veruje, ili oni sami o sebi veruju, da su jedno vreme bili pretvoreni u vuke. Dodajmo još, uzgred, da su Nervi bili verovatno slovensko pleme. Za demonsku prirodu vuka može se navesti mnogo dokaza. Mesto drugih primera valja naglasiti činjenicu da naš narod poznaje, i strogo drži, vučje praznike (to su čuveni Mratinci, u mesecu novembru, koji traju čitavu nedelju dana); da vucima prinosi žrtve, i da su njima i kod nas i inače u vrlo davnoj prošlosti prinošene čak i ljudske žrtve. (Upor. moj članak „Sveti Sa-

va i vuci“ u 31. Knjizi SEZ. O Mratincima dao je mnogo izvrsnih podataka g. St. Dimitrijević u svojoj knjizi „Sveti Sava u narodnom verovanju i predanju“). Čak je, u daljem religijskom razvoju, apstrahiran jedan izvestan vuk, najmoćniji među svima: njemu su prinošene žrtve, vučji praznici kulminiraju u danu koji je njemu posvećen, o tome „najstrašnijem“ i „najopasnijem“ vuku, božanskom predstavniku cele specije, pričale su se legende. Očevidno je da taj vuk ima sve karakterne crte prethrišćanskog teriomorfog božanstva.

Međutim, i iz sadržine spomenute badnjidanske žrtve, i iz načina na koji se ona prinosi, i iz mesta na kome se prinosi, jasno se vidi o kakvom je vuku ovde reč. Raskršće i bunjište su zborna mesta za duše (i to najčešće za zle duše, na koje je opasno „nagaziti“). Večera sastavljena od „svakog jela sa trpeze“, dakle mešovita žrtva, panspermija, karakteristična je žrtva dušama predaka: setimo se, pored ostaloga, propisa da se za daću mora spremiti „pomalo od svakoga voća (jabuka, krušaka, dunja, oraja, lešnika, grožđa, lubenica, tika-va), i uopšte od svega što zemlja za jelo rađa“. Zabrana okretanja (ametaštrepti iz grčkog kulta) takođe nas podseća na slične zabrane iz mrtvačkog kulta: takva je, na primer, zabrana okretanja prilikom pogreba, jer se pretpostavlja da se na pogrebu, u povorci, nalaze i duše predaka, sa kojima je opasno pogledati se oči u oči; ili zabrana prilikom „otvaranja“ bolesnika, takođe iz istoga razloga.

Poznato je, i veoma rašireno, kod svih primitivnih naroda, verovanje da se duša, kad se oslobodi iz tela, može skloniti u kakvu životinju; o tome verovanju dao nam je zanimljivih podataka getingenški profesor Bertolet, u svojoj knjizi Seelenwanderung: prema svemu tome, vuci kojima se na Badnji dan i uopšte u zimsko doba prinose žrtve, u stvari su senovite životinje, to jest: u najstarijem vremenu našega paganizma verovalo se da se u njima mogu nalaziti duše predaka. Da li je takvo verovanje moguće? Svakako da jeste. Setimo se samo šta znači reč vukodlak. To je starinsko ime za vampira, i označavalo je prvobitno pokojnika koji se javlja u vučjem obliku. I takav

je, doista, i izgledao prvobitni, iskonski vampir. U Dučićevoj monografiji o Kučima, koja je izišla pre nekoliko dana u redakciji g. Jovana Erdeljanovića, izrikom se kaže (kao narodno verovanje) da se vampir „u neko vrijeme promeće vukom“.

Hrišćanstvo je prekinulo, dosta naglo, prirodan razvoj slovenskog paganizma. Hrišćanska dogmatika i moral bili su savremeniji, i zato neodoljiviji, organizacija Hristove crkva jača, i proces pohrišćanjivanja slovenskih naroda izvršen je relativno brzo i bez velikih potresa.

Ali iz ona tri poljska običaja, i iz svih onih srpskih običaja koje smo spomenuli, i iz tolikih bezbrojnih koje nismo spomenuli, ali koje znamo dobro, jer su nam ostavljeni u amanet od naših starih – šta možemo da vidimo? Vidimo da je jedna oblast naše starinske religije ipak produžila da živi i dalje: to su starinski kulturni običaji, u koje pravoslavna crkva ne samo da nije dirala, nego im je, kada su to zasluživali, dala i svoju autorizaciju i blagoslov. Kroz te običaje moguće je konstruisati, manje ili više potpuno, manje ili više sigurno, našu starinsku dogmatiku i kult. Pri tome poslu nalazimo se mi na čvrstom terenu. Iz činjenice da su naši običaji, uprkos znatne geografske i vremenske udaljenosti, identični sa običajima starih Poljaka – sme se izvesti zaključak da su oni, i još vrlo mnogi pored njih, vrlo stari, u svakom slučaju zajednički slovenski, i da se, prema tome, mogu smatrati za pouzdan religijski-istorijski materijal.

BOŽIĆ, NJEGOVO POREKLO I ZNAČAJ

O poreklu i značaju Božića pisano je kod nas u nekoliko mahova, i može se reći da je na mnoga pitanja dat zadovoljavajući odgovor, bilo pozitivan bilo negativan. Mnogi običaji prodiskutovani su i objašnjeni. Činjena su i opšta posmatranja, i određivano je poreklo i prvobitan cilj Božića. Naglašavano je svakom prilikom da je tema velika, skoro neiscrpna, s obzirom na rang koji Božić ima među ostalim praznicima, na njegovu vrlo veliku popularnost, i na mnogobroj-

nost i raznolikost običaja koji su za njega vezani.

Da ne bismo ponavljali ono što je ranije rečeno, mi ovde dajemo kratak pregled dosadašnjih rezultata. Božić, onakav kako ga srpski narod danas slavi, sa badnjakom, slamom, kvocanjem, žrtvovanjem praseta, česnicom, pohođenjem izvora ili bunara, polaženikom, sa raznim vraćanjima i gatanjima i tolikim drugim mnogobrojnim običajima, jeste praznik iz naše stare vere; pokušaji da se on dovede u vezu sa rimskim Saturnalijama i Kalendama (Novom godinom) nisu doveli do rezultata i, ukoliko je tim pokušajima bio cilj da se svima božićnim običajima nađe rimsko i antičko poreklo, oni su i apsurdni. Kao praznik iz stare vere i, pored krsnog imena i Đurđevdana, naš najnacionalniji praznik, Božić je, pre svega, praznik iz kulta predaka, kojima se toga dana (ili tih dana, jer praznici iz paganizma obično traju po nekoliko dana) daje prilika da se nahrane i ogreju. Ali je naš narodni Božić i dosta složen praznik. Popularan i ugledan kakav je oduvek bio, privukao je on sebi i neke druge, zasebne praznike, i izvršio njihovu likvidaciju. Kakvi su to praznici bili, imaće tek da se utvrdi. Izvesna je, međutim, činjenica da je Božić, kao što smo rekli, bio prvenstveno praznik iz kulta predaka.

Toliko je do sada utvrđeno i napisano. Međutim, ima dovoljno materijala, etnološkog, jezičkog i folklornog, na osnovu koga se u istraživanjima može poći i jedan korak dalje. Iz nekih obrednih pesama, verovanja i običaja vidi se da se o Božiću, pored ostalog mnogobrojnog što se vrši i dešava, očekuje epifanija, lični dolazak jednog velikog božanstva. U nekim pesmama iz Vukove zbirke, koje se pevaju o Božiću, nalazimo stihove:

*„Božić, Božić bata (tj. lupa),
Nosi kitu zlata“*,

ili:

„Božić ide uz potok,

Konjic mu je putonog“.

Ti se stihovi redovno javljaju ili na početku pesama ili kao refren, što bi bio dokaz da oni doista imaju ritualan karakter. U njima se, to se jasno vidi, Božić javlja kao ličnost. To potvrđuju i narodna verovanja. Dolazak božanske ličnosti, Božića, „iz dalekog kraja“, očekuje se s nestrpljenjem, i za doček vrše se pripreme. Njegovo zamišljeno putovanje, dok ne dođe do nas, prati se, tako reći, iz dana u dan i s časa na čas; to se vidi kako iz uobičajenih objašnjenja koje majke daju deci, da je Božić blizu, u tome i tome selu ili na tome i tome brdu, i da će „doveće biti na tavanu“, tako i iz obrednih božićnih pesama u petoj knjizi Vukove zbirke. Najzad, kad je davno očekivani Božić već tu, onda ga domaćin zove na večeru, u svečanoj formuli, koju kaže neposredno pred početak obeda: „Hajde, Bože, (ili: Božiću, ili: dedo Božiću) da večeramo“. U narodnim verovanjima čak se ima i jasna predstava o božanstvu koje će nam se o Božiću javiti. U okolini Đevđelije, na primer, kaže se da je Božić „blag, dobrodušan starac sa belom kosom i bradom, ogrnut kožuhom, na sakatom margarcu“.

Jasno je iz svega ovoga da ovde nije reč o hrišćanskom Bogu, koji niti jaše na konju, niti ulazi u kuću kroz tavan, niti uzima ličnog učesća u večeri koja mu se sprema. Sve to, međutim, poznate su navike bogova iz paganizma. Na bogove konjanike nailazimo mi u mitologijama raznih naroda vrlo često. Da božanstvo i demoni ulaze u kuću kroz tavan ili kroz odžak, i da na tim mestima rado borave, imamo primer u našim Suđajama, ili u vilama, koje ulaze kroz odžak, ili u Kugi, koja dolazi na tavan i kojoj se na tavanu prinose i žrtve – da i ne spominjemo druge, manje poznate demone; a da i božanstvo koje se o Božiću očekuje dolazi doista kroz tavan ili kroz odžak, i da se ono što danas majke deci „iz šale“ govore, da je Božić „već na tavanu“, verovalo nekada u punoj zbilji, najbolji dokaz imamo u običaju iz istočne Srbije da se Božić adorira u odžaku: naime, polaženik,

čim uđe u kuću, odmah žara vatru na ognjištu, i gledajući uz odžak kaže: „Bože, pomози!“ ... Očevidno je da je ovaj propis mogao postati samo na bazi starinskog verovanja da se božanstvo nalazi tu. Što se tiče ličnog učešća na gozbi, i to je nešto za šta ćemo uzalud tražiti potvrde sa hrišćanskim shvatanjima, ali što je u paganizmu pravilo: na svaku gozbu koja im se priređuje dolaze paganski bogovi lično.

Kada je vavilonski Noje, Utnapištim, pošto je potop završen i on iz svoga kovčega izišao na suvo, prineo žrtvu, „bogovi su“ – kaže se u vavilonskom tekstu – „osetili miris, bogovi su osetili prijatan miris, i kao muve okupili se oko žrtve“. Očevidno je, dakle, da je ovde u pitanju božanstvo iz prethrišćanske srpske vere.

Koje je to božanstvo, na to pitanje odgovor, doduše, nije težak, ali je dug i zaobilazan, zbog toga što istorija srpskog paganizma još nije napisana, pa se svaka pojedinost mora zasebno da ispituje, i svako tvrđenje zasebno da obrazložava. Za istraživanje u oblasti naše stare vere. pored etnografskog i folklornog materijala – običaji, verovanja, narodne umotvorine – imamo mi na raspoloženju još i analogije iz srodnih indoevropskih religija; te analogije utoliko su nam dragoce-nije što je nama većina indo-evropskih religija poznata još iz davnih vremena. Pored grčkih, rimskih, staroindijskih i galskih, za nas su naročito korisne stare germanske analogije. Polazeći od njih, pašće nam odmah u oči da su stari Germanci u zimskoj sezoni proslavljali praznik Vodana, velikog nacionalnog boga.

Da li, dakle, možemo pretpostaviti da su i naši paganski preci u božićnoj sezoni proslavljali praznik svog velikog nacionalnog boga? Možemo, u svakom slučaju, baš i kada ne bi postojao onaj germanski primer. Božanstvo čiji su dolazak naši preci o Božiću očekivali ima sve karakterne osobine starinskog srpskog nacionalnog boga, koje smo ovde u stanju da samo sasvim ukratko nagovestimo. On je, kako naš narod veruje, starac sa belom bradom; a u našim narodnim pripovetkama u kojima se govori o onom svetlu (kakva je, na primer, Vukova pripovetka „Očina zakletva“, zajedno sa varijantama) ličnost

koja odgovara našem starinskom vrhovnom bogu uvek se tako zamišlja. Epitet „dedo“ („dedo Božić“) takođe je ostatak iz paganizma, i nekada je pripadao isključivo starinskom nacionalnom bogu. Dalje, Božić ide na konju, a na konju se uvek javlja i slovenski Svetovid, germanski Vodan, trački Heroj, koji su sa tim starinskim našim bogom srodni; pa onda, naš (i opšti slovenski) Trojan, koji je takođe jedna od manifestacija toga boga; najzad, i starac za koga smo rekli da je, u narodnim pripovetkama, zamenio vrhovnog našeg boga jaše, u nekim od tih pripovedaka, na zelenom konju.

I činjenica da Božić putuje preko zemlje i obilazi svoj narod – potpuno odgovara navikama starinskih nacionalnih bogova, koji stalno ili u periodičnim razmacima, ili iznenada i neočekivano, obilaze svoj narod i koji su većito na putu. Jednu od ovakvih periodičnih poseta germanske najveće boginje, Perte, opisuje rimski istoričar Tacit tako da se i nehotice moramo setiti epifanije našeg Božića. Kada se boginja, u određeno vreme, krene na put – kaže Tacit – „nastanu veseli dani, i praznuje se u svima mestima koje boginja udostoji svojom posetom. Tih dana ne ratuje se, ne uzima oružje u ruke, sklanja sve što je od gvožđa; zna se i hoće da zna samo za mir i odmor, sve dok se boginja ne zasiti ljudskoga društva, pa je tada sveštenik vrati u hram. Kada se to desi, onda boginju [to jest, kip boginje] operu u nekom skrivenom jezeru“. Ko se ne bi ovde i nehotice setio epifanije našeg Božića i propisa koji važe za praznik: na obavezni „mir božji“ i mirbožanje; na propis da se o Badnjem večeru i o Božiću sklanjaju kašike, noževi, i svi predmeta od gvožđa; najzad, na propis da se posle Božića ikone moraju oprati u reci?

Sada dolazi ono što je u celoj stvari najvažnije. Glavna karakteristična osobina našeg nacionalnog boga, čiji se dolazak nekada očekivao u božićnoj sezoni, jeste da je on, prvobitno i prvenstveno, bog onoga sveta ili – prema primitivnim shvatanjima da se onaj svet nalazi pod zemljom – bog donjega sveta i bog mrtvih. To je osnovna, prvobitna funkcija njegova. U toj vezi daje se razumeti jedno zanim-

ljivo verovanje, naime: da je dedo Božić ogrnut kožuhom: ogrtač je, kao što znamo iz istorije religije, doista jedan od najvažnijih atributa božanstava i demona donjega sveta – Hadesa, Hermesa, Vodana, tračkog Heroja, Tanatosa – koji je personifikacija smrti i, najzad, nikog drugog nego i našeg vampira, koji uvek ide sa svojim ogrtačem, pokrovom na ramenu. Kao bog mrtvih, bio je on i najveći bog u srpskom panteonu, i to je sasvim razumljivo kada se zna da su od božanstava donjega sveta rado postajala najveća nacionalna božanstva: primere imamo u misirskom Ozirisu, u grčkim božanstvima iz Elevzine, u galskom Dispateru, u germanskom Vodanu. I kada stvar tako stoji, onda je sve u najboljem redu: srpski starinski praznik koji je prethodio hrišćanskom Božiću i koji je produžio da živi dalje, u narodnim običajima i verovanjima, bio je praznik u slavu predaka, i u slavu boga mrtvih, koji je u isto vreme bio najveći nacionalni bog. Razumljivo je, kod takvog stanja stvari, što je Božić, pored krsnog imena, bio i ostao za sva vremena najveći i najpopularniji praznik srpskog naroda. „Nema dana bez očnoga vida, niti prave slave bez Božića.“

Ova shvatanja pripadaju, naravno, dalekoj prošlosti; običaji i verovanja koji takva shvatanja pretpostavljaju očevidno su vrlo stari. Ali o Božiću ima običaja koji pripadaju još mnogo dubljoj starini. O njima ćemo govoriti za sebe, ne vezujući ih za božićni praznik. Spomenućemo ovde najvažniji i u isto vreme najprimitivniji među njima. Naime, o Badnjem danu i Božiću poklanja se naročita pažnja životinjama. One se tih dana hrane obilato, i način na koji se to vrši, svečan i ceremonijalan, dokaz je da mi ovde stvarno imamo posla sa žrtvom tim životinjama; vo se čak uvodi u kuću, kiti povesmom, pokriva guberom, o rog mu se veša kolač – sve radnje koje imaju dubok smisao i jasni žrtveni karakter; u Vukovoj zbirci čak se, navode i pesme, obredne pesme, koje se pevaju svakoj životinji, ili svakoj životinjskoj speciji napose. Kada su u pitanju domaće životinje, sve ove ceremonije i nisu toliko upadljive. Ali o Božiću hrane se – dakle:

prinosi im se žrtva, simbolički ili stvarno – i divlje životinje, koje se smatraju za neprijatelje i koje se inače preko cele godine progone. Tako, na primer, na Kosovu o Badnjem večeru iznosi se pred kuću postavljena sofa, na kojoj se nalaze sva badnjidanska jela, i onda se na večeru pozivaju „vuci, mečke, lisice, zajci, tvorovi, psi“, sa svečanom formulom „Dođite na večeru, sve smo naredili što treba da jedete“. U celom ovom spisku životinja najviše, na prvi pogled, može da nas iznenadi ona životinja koja je na čelu spiska – dakle, vuk. Otkuda da se njemu prinosi žrtva?

U suprotnosti sa neprijateljskim ponašanjem vuka prema svakome i svačemu, primitivan čovek, naročito primitivan Srbin, ima prema njemu držanje koje je puno obzira i koje iznenađuje. Kada su se, u jednom našem kraju, pojavili vuci u velikoj množini, vlasti su dale seljacima otrov, ali ovi nisu hteli da ga protivu vukova upotrebe; u Bugarskoj. Pre nekoliko godina, jako su se bili namnožili vuci, ali seljaci ne samo da ih nisu progonili nego su im čak davali hrane! Kada se vuk ubije, onda se i danas sa njim vrši izmirenje na taj način što se za njega mrtvoga, za njegove mane, skupljaju darovi od kuće do kuće. Prema verovanjima našeg naroda, vuk, po božjem naređenju, ima pravo na ono što zakolje; prema jednoj legendi iz Prizrena, čak je niko manji nego sveti Sava blagoslovio vukove da „vazda u plenu izbiraju najbolje ovce“. Zbog toga, kaže se u narodu, ne treba se ljutiti na čobanina ako mu vuci zakolju koju ovcu, jer će šteta biti veća.

Očevidno je, dakle, kod našeg naroda postojalo uverenje da on prema vuku stoji u izvesnim obavezama i da vuku pripadaju žrtve, a primeri koje smo naveli dokazuju da su takve žrtve doista prinošene i tolerisane. Na osnovu jednog ciklusa legendi koji je poznat i Srbima i drugim slovenskim narodima, izgleda da su vuku, u dalekoj prošlosti, prinošene čak i ljudske žrtve. Na Kosovu polju žrtvuje se vuku, o Badnjem večeru, veliki kolač: domaćin iziđe na kućna vrata, mahne tri puta kolačem, i pozove vuka na večeru. U Bosni iznosi se, takođe

o Badnjem danu, „vuku večera“, sastavljena od svih jela koja se na trpezi nalaze, i vuk se, opet sa svečanom formulom, poziva da na večeru dođe. Očevidno je da su svi ovi propisi i običaji ostatak iz daleke prošlosti; ma koliko da su primitivni i u neskladu sa realnim stanjem stvari, narod ih čuva, ne pitajući za razlog, i predaje ih s pokolenja na pokolenje.

Posle svega jasno je da ovakvi odnosi između vuka i primitivnog Srbina, koji bi sa gledišta zdravog razuma bili neobični i neprirodni, imaju religijski karakter. To nas neće iznenaditi kada znamo da su ti odnosi, i običaji koji iz njih proističu, preostatak iz daleke mitske prošlosti; njih narod, ne možda toliko iz pobožnosti koliko iz straha da u tim stvarima štogod nema, održava, kao što smo naglasili, i danas. Uostalom, u vrlo ranoj fazi paganizma obožavanje i kult životinja bio je, kod svih naroda, redovna pojava. U svakom udžbeniku misirske istorije ima posebna glava o tome kultu: o biku Apisu, ptici Ibisu, zmijama, krokodilima, mačkama. Jednog Cezarovog vojnika linčovali su Misirci zato što je, iako nehotice, ubio mačku; mumifikovane i svečano sahranjene mačke nađene su u Misiru u tako ogromnom broju da ih danas, pošto su svi muzeji njima dovoljno snabdeveni, upotrebljavaju za nagojavanje zemljišta. Razume se da je kult životinja bio poznat i indoevropskim narodima, pa, naravno, i našim precima, i to u takvim razmerama da se čak može reći da je malo životinja koje nisu bile predmet kulta, opšteg ili lokalnog, redovnog ili uzgrednog. Sasvim je, dakle, razumljivo što je i vuk imao svoj zaseban kult.

U paganizmu evropskih naroda vuk je, doista, imao ugledno mesto. Pojedinačnih dokaza za ovo može se naći mnogo, ali mi ćemo preći preko njih i zadržati se samo na najvažnijoj i, može se reći, centralnoj funkciji koju je u narodnoj religiji imao vuk ili, što je u svima slučajevima isto, njegov dvojnik i ekvivalent, pas. Setimo se samo Kerbera, ogromnog psećeg čudovišta iz grčke mitologije, koji je čuvao ulaz u donji svet, i svakoga puštao unutra a nikoga napolje:

taj isti Kerber, u prvoj fazi grčke religije, kada su bogovi zamišljeni u životinjskom obliku, bio je niko manji nego gospodar donjega sveta i mrtvih, pa je deposediran, degradiran na čuvara pred ulazom onda kada se javio bog donjega sveta u ljudskom obliku. I stari Gali zamišljali su boga donjega sveta u vučjem ili psećem obliku: ogromno čudovište, koje je u skulpturi predstavljeno kako proždire leševe mrtvih ljudi. I Rimljani su imali sličnu predstavu i govorili o „čeljustima Orka, koji proždire sve što je lepo“.

Najzad, i u staroj srpskoj mitologiji postojala je predstava o ovakvim čudovištima: to su bili demoni sa psećom glavom, poznati psoglavi, koji su proždimali i žive i mrtve ljude, naročito mrtve, i od kojih „nijedan mezar (grob) nije mogao na miru ostati“. Kao što se vidi, kod indoevropskih naroda postojala je predstava o božanstvu u vučjem obliku, i takva predstava nije nedostajala ni našem narodu, u njegovoj dubokoj starini. Da bi se stvar lakše razumela, poći ćemo ovde od nekih verovanja koja predstavu o takvom božanstvu uslovljavaju. U okviru opštih narodnih verovanja, vrlo starih i vrlo primitivnih, poznatih na svima kontinentima, da je jedno pleme ili ceo narod mitski srodan sa ovom ili onom životinjskom specijom – da su, na primer, Mirmidonci postali od mrava, Hirpini od vukova, Ofiogeni na Helespontu od zmija – može se konstatovati i starinsko srpsko verovanje da Srbin i vuk mogu biti srodni i na izvestan način identični. U jednom srednjovekovnom katalogu u kome se svi narodi identifikuju sa ponekom životinjom, za Srbina se kaže da je vuk. U običajima, raznim formulama i frazeologiji i danas ima ostataka nekadašnjeg takvog identifikovanja.

Kada se rodi Srbin, onda, u izvesnim slučajevima, objavljuje babcica sa kućnog praga sasvim svečano da je „rodila vučica vuka“. Kada se dva Srbina vide iznenada u trećem mestu, oni se pozdrave frazom: „Okle tu vuka video?“ U jednoj uspavanki kaže se: „Nini, sine, vuče i bauče“, a jedna poslovice kaže: „Vuk na vuka [to jest, na čoveka, na Srbina] ni u gori neće“. Da se živ Srbin može pretvoriti u

vuka, to je verovanje koje je u punoj svežini do današnjeg dana sačuvano; ono je, uostalom, dokumentovano vrlo odavno: naime, još Herodot, poznati grčki historičar iz petoga veka pre Hrista, konstatovao ga je kod Nerava (Nervi), koji su bili slovensko pleme u današnjoj Rusiji. Mnogo je, međutim, važnije verovanje da se mrtav Srbin može ili čak i mora pretvoriti u vuka; sama reč „vukodlak“, koja je sinonim reči „vampir“, najbolji je dokaz za to; u krajevima u kojima je Vuk Vičević skupljao svoju građu (Boka, Crna Gora, Hercegovina) vampir se prosto naziva vukom. Prva konzekvencija ovakvog verovanja bila bi da su vuci u stvari senovite životinje, to jest životinje u kojima se inkarnirala duša nekog čoveka; a da su naši preci doista tako na ovu stvar gledali, dokaz su nam i starinske povorke takozvanih vučara, mladića ogrnutih vučjom kožom, dakle u stvari vukova; kako te povorke idu o Božiću, to jest baš u ono vreme kada se dušama predaka prinose žrtve, i očekuje njihov dolazak, mi ne možemo a da ih ne identifikujemo sa povorkama predaka, koji se javljaju u obliku vukova. Vukovi su dakle, prema primitivnim shvaćanjima, doista demonske životinje iz onoga sveta; naš narod, uostalom, kao i drugi narodi, rado je lokalizovao ono; svet ne samo ispod zemlje nego i u gori, dakle u mestu gde vuci žive. Pošto narod prilike na ovom svetu često projicira i na onaj svet, to su i ti demonski vuci morali imati i svoga starešinu.

I doista, u našim legendama vrlo se često priča o takvom starešini i zaštitniku: to je poneki od najvećih svetaca, obično sveti Sava, ili sveti Arandeo, ili sveti Đorđe; oni o svom danu iskupljaju vukove i dele im hranu. Ali u drugoj, očevitno starijoj, grupi legendada i pripovedaka kaže se kako je starešina vukova ne neko više biće u ljudskom obliku, nego demon u vučjem obliku, neki krivi, sakati vuk, ali koji je, bez obzira na svoju neuglednu spoljašnost, moćan i strašan – najmoćniji demon u staroj religiji naših predaka. Demonski gospodar donjega sveta i preteča starinskog antropomorfnog boga toga sveta. Tome vuku činjen je kult, sa propisima vrlo ozbiljnim i strogim; od

njegovih praznika, koji su trajali ne manje od sedam dana, jedan nam je sačuvan i do danas: to su poznati Mratinci, u mesecu novembru. Božićni naši običaji, s obzirom na vreme postanka svakoga od njih, pripadaju raznim epohama i raznim stupnjevima kulture; ali kada je reč o večeri koja se iznosi „vuku“ na raskršće, i o kolaču koji se za njega mesi i njemu nudi sa kućnog praga – onda je to, svakako, običaj najstariji među najstarijima, najprimitivniji među najprimitivnijima, jer vuk o kome govorimo u stvari je onaj demonski vuk iz najstarije prošlosti, životinjski prethodnik antropomornog srpskog vrhovnog boga.

Tražeci poreklo našim običajima, približili smo se, evo, prvim, maglovitim počecima naše stare religije. Iako je pregled koji dajemo vrlo kratak, moglo se iz njega videti da je i paganizam imao svoj razvoj, da se išlo u pravoj liniji od teriomornih bogova ka antropomornim, i od straha u odnosima prema tim bogovima ka poverenju [...].

Iz knjige Veselina Čajkanovića „Mit i religija u Srba“